

Ireneusz IHNATOWICZ

Dorobek nauk pomocniczych historii XIX i XX wieku w Polsce w świetle nowych potrzeb

Początki nauk pomocniczych historii nowożytnej przypadły, jak wiadomo, na okres, gdy historia średniowiecza miała już znaczne tradycje erudycyjne i własne dyscypliny pomocnicze. Nic przeto dziwnego, że choć odczuwano potrzebę nauk, które miałyby być pomocne historykowi czasów nowszych i choć mówiono o nowej metodologii i nowych naukach pomocniczych, rozumiano je jedynie jako pewnego rodzaju przedłużenie w czasie dyscyplin już uprawianych¹. Rozważania tego rodzaju nie wywołały jednak bardziej ożywionej działalności na tym polu w okresie międzywojennym ani też jakichkolwiek istotniejszych zmian metodycznych². W ciągu ostatnich lat dwudziestu nastąpiły w historiografii poważne zmiany metodologiczne. Nie ominęły one również nauk pomocniczych historii średniowiecznej³, zmieniając wzorzec, który próbowano naśladować w pierwszych krokach nauk pomocniczych nowożytnych. Jednakże istotnym motorem zmiany koncepcji nauk pomocniczych historii nowożytnej i najnowszej były przede wszystkim realne potrzeby warsztatu historycznego, zmiany w podstawie źródłowej i ogólne zmiany metodologiczne w zakresie nauki historycznej. W szczególności ten ostatni czynnik, nakazujący traktować źródło tak jak każdy inny fakt historyczny i wiązać je z procesem historycznym, w którym powstało, przyczynia się do odejścia nauk pomocniczych od wąskiego praktycyzmu.

Próbami przedstawienia różnych propozycji co do zakresu, struktury i postulatów badawczych nauk pomocniczych historii nowożytnej były i późniejsze dyskusje toczone w tej materii⁴, w których ścierały

¹ Por. A. Zand, O potrzebie specjalnej metodologii dla historii nowożytnej i nowych nauk pomocniczych, *Kwart. Hist.-Wiadomości Historyczne*, 1929, z. 2. Przypisy w niniejszym artykule nie mogą, rzecz jasna, wyczerpywać bibliografii, podają jedynie bardziej charakterystyczne lub podstawowe dzieła. W przypadkach niezbędnych przytaczano również wbrew tytułowi artykułu literaturę obcą.

² O historii i rozwoju nauk pomocniczych w ogóle w okresie międzywojennym patrz W. Semkowicz, *Rozwój nauk pomocniczych historii w Polsce*, Kraków 1948. *Rozwój nauk pomocniczych ze szczególnym uwzględnieniem potrzeb historii nowożytnej w okresie międzywojennym* przedstawiono w referacie R. Kaczmarka na zjeździe PTH w Warszawie w 1956 r. i omówiono w dyskusji na tymże zjeździe (*Polskie Towarzystwo Historyczne 1886—1956. Księga Pamiątkowa Jubileuszowego Zjazdu PTH w Warszawie 19—21 X 1956*, Warszawa 1958). Nie godząc się z wnioskami autora, można tutaj zrezygnować jednak z przedstawienia przeglądu omówionych tam prac okresu międzywojennego.

³ Por. m.in. B. Kürbisówna, *Nowsze badania niemieckie z dziedziny tzw. nauk pomocniczych historii*, *Kwart. Hist.* 61 (1954) z. 1, s. 386—391; A. Gieysztor, *Zarys nauk pomocniczych historii*, Warszawa 1948, Wstęp; W. Kula, *Metrolgia historyczna*, *Przegl. Hist.* 50 (1959), s. 248—272; В. И. Стрельский, *Основные принципы научной критики источников по истории СССР*, [Киев] 1961; С.А. Никитин, *Источниковедение истории СССР XIX в.*, Москва 1940; А.Т. Николаева, *О некоторых вопросах содержания и формы письменных исторических источников*, *Труды Московского Государственного Историко-Архивно Института* 7 (1954); J. Krzyżaniakowa, *Nauki pomocnicze historii w Czechosłowacji w okresie powojennym*, *Studia Źródłoznawcze* 5 (1960); F. Graus, *K otázkám metodiky středověkých dějin*, *Československý Historický Časopis* 4 (1956).

⁴ Por. m.in. dyskusję nad wspomnianym referatem R. Kaczmarka na III Metodycznej Konferencji Archiwalnej w roku 1955, oraz na zjeździe PTH w roku 1956 (*Polskie Towarzystwo*, s. 127 i n.), jak również referat I. Ichnatowicza (*Zakres i zadania nauk pomocniczych historii nowożytnej i najnowszej*) i dyskusję nad tym referatem (VIII Powszechny Zjazd Historyków Polskich — Referaty i dyskusje, t. IX, *Nauki pomocnicze historii* pod red. A. Gieysztor, Warszawa 1960).

się niejednokrotnie poglądy krańcowe — od podważających w ogóle potrzebę specjalnych nauk pomocniczych historii nowożytnej i najnowszej⁵, do rozbudowujących te nauki ponad potrzebę i włączających w ich zakres niejednokrotnie bez uzasadnienia zupełnie odległe i gdzie indziej przynależne dyscypliny i umiejętności⁶. Ogólny rezultat i ton tych dyskusji, jak i innych wystąpień w tej sprawie wydaje się jednak zgodny z tendencją panującą w ostatnich czasach w nauce historycznej za granicą, a wyrażających się w podkreślaniu roli i znaczenia warsztatu historyka i przynależnych do niego nauk pomocniczych. Zrozumiałe więc, że niektórzy historycy, w odczuciu wagi warsztatu badawczego i dostrzegając fakt, iż właściwie nie idzie tu o zestaw specjalnych dyscyplin pomocniczych, a raczej o wszelkie operacje krytyczne w stosunku do źródła i o metodę, proponują wprowadzenie nowego, bardziej oddającego istotę rzeczy terminu „historische Grundwissenschaften”⁷. Wydaje się, że trudno w tej sprawie zasadniczo inaczej traktować historię średniowiecza, a inaczej nowszą⁸.

Równoległe do rozważań teoretycznych w sprawie pozycji i zadań nauk pomocniczych — żeby użyć utartej już nazwy¹ — pojawiać się zaczęły coraz częstsze prace dotyczące konkretnych dyscyplin i metod przydatnych historykowi czasów nowożytnych i najnowszych. W znacznej części, szczególnie w opracowaniach o szerszym zakresie przedmiotu, były to wyniki chronologicznego zwiększenia zasięgu nauk pomocniczych historii średniowiecznej⁹.

Bieżące potrzeby i niejednakowy stan zaawansowania badań w różnych dziedzinach nauk pomocniczych sprawiły, że niecała ich problematyka znalazła swój wyraz w odpowiedniej proporcji w publikacjach. Wydaje się, że można zestawić tę problematykę z dorobkiem następujących grup zagadnień:

1. problemy gromadzenia i udostępniania źródeł,
2. problemy krytyki źródła.

Wspólna z naukami pomocniczymi historii wcześniejszej część problematyki jest tu tylko sygnalizowana. Zarówno zakreslenie problematyki, jak i sam podział źródeł przeprowadzono tutaj na podstawie kryteriów formalnych; inny, choć bardziej uzasadniony merytorycznie, w krótkim przeglądzie prowadziłby do znacznych uproszczeń.

Problemy gromadzenia i udostępniania źródeł historycznych

Jednym z podstawowych problemów dla historyka czasów nowożytnych, w szczególności najnowszych, jest orientacja w ogromnej podstawie źródłowej przekraczającej możliwości wykorzystania i opanowania ewidencją przez jednego badacza. Stąd też środki pozwalające na „uzyskanie nici przewodniej” przez ten obfity materiał i na racjonalną jego selekcję stanowią instrument szczególnej wagi i przydatności, a zabiegi badacza w tym zakresie wykraczają poza tradycyjne granice heurystyki. Nietrudno wykazać nawet na podstawie praktyki, że najlepiej zorganizowane pomoce ewidencyjne i informacyjne nie spełnią swego zadania zarówno z przyczyn technicznych, jak i merytorycznych, jeśli nie zostaną wsparte znajomością struktury całej podstawy źródłowej i zasad gromadzenia źródeł.

Źródła archiwalne. Rozwój i zróżnicowanie systemów kancelaryjnych w wieku XIX i XX, rozbudowa administracji i zróżnicowanie jej funkcji, pojawienie się nowych typów instytucji niepaństwowych jako twórców źródeł archiwalnych podnoszą znaczenie znajomości historii urzędów i zasad gromadzenia

⁵ Por. wypowiedzi P. Bańkowskiego (VIII Powszechny Zjazd, s. 129–136) i K. Buczka (ibidem, s. 122–126).

⁶ R. Kaczmarek, o.c.

⁷ L. Santifaller, *Das Institut für Österreichische Geschichtsforschung*, Wien 1950, i recenzja tej publikacji pióra H. v. Srbika w *Historische Zeitschrift* 171 (1951). Por. też P. Tretiakov, *Pojęcie faktu obiektywnego i syntezy historycznej*, Pierwsza konferencja metodologiczna historyków polskich, t. I, Warszawa 1953; J. Polišenský — L. Hrábova, *K některým otázkám metodiky historické práce*, *Československý Časopis Historický [ČsČH]* 5 (1957); J. Šebánek, *Pomocné vědy historické w ČSR*, *ČsČH* 5 (1957); I. Hlavaček, *Diplomatik, Paläographie und Epigraphik in der Tschechoslovakischen Republik*, *MIÖG* 64 (1956); K. Pivec, *Die Stellung der Hilfswissenschaften in der Geschichtswissenschaft*, *MIÖG* 54 (1941), z. 1–2 i tenże, *Geschichtswissenschaft von heute*, *MIÖG* 60 (1952), z. 1–3, oraz В. И. Стрельский, o. c.

⁸ Por. m.in. Z. Fiala, *Diplomatika jedna-nebo dvě?* *Archivní Časopis*, 1960, nr 1.

⁹ M.in. A. Gieysztor, *Zarys nauk pomocniczych historii*, wyd. 3 rozszerzone przy współudziale S. Herbsta, Warszawa 1948; *Chronologia polska*, praca zespołowa pod red. B. Włodarskiego, Warszawa 1957; W. Dworzaczek, *Genealogia*, Warszawa 1959.

zasobu archiwalnego w postępowaniu badawczym historyka¹⁰. Wzrastająca ingerencja służby archiwalnej w proces powstawania i selekcji źródeł¹¹ nie może nie wywoływać u historyka — przyszłego użytkownika tych źródeł — zainteresowania co do zasad tej działalności, tak istotnej dla rozmiarów i zawartości zasobu archiwalnego. Jakikolwiek rozważania archiwalne prowadzone dla celów praktycznych i organizacyjnych bez uwzględnienia teoretycznych zasad pracy historyka muszą doprowadzić do konfliktu między jego potrzebami a stanem zasobu archiwalnego. Coraz rzadziej spotyka się więc wątpliwości co do tego, czy nauka o archiwach jest nauką pomocniczą historii¹²; wydaje się też, że nie sposób przypisywać jej tylko rolę informacyjną i oddzielać zarówno od metod pracy historyka, jak i od działalności praktycznej.

Zainteresowanie historyków i archiwistów problemami kształtowania granic i zawartości zasobu archiwalnego znalazło swój wyraz zarówno w próbach ustalenia ogólnych zasad w tej dziedzinie¹³, jak i w opracowaniach noszących bardziej praktyczny charakter, dotyczących selekcji i zabezpieczenia poszczególnych rodzajów materiałów źródłowych¹⁴. Sprawom tym poświęcono zresztą parę imprez, które zgrupowały zarówno zainteresowanych historyków, jak i archiwistów¹⁵.

Prace organizacyjne, choć w zasadzie wychodziły z punktów dla historyka łatwych do przyjęcia (powtarzalność podobnej treści w różnych grupach materiału z preferencją materiału bardziej syntetycznego; problematyki historycznej, która znajduje wyraz w ocenianym materiale), ze zrozumiałych względów pozostawiły pełną analizę źródłową jako pilne zadanie dla historyka czasów najnowszych.

Wywołane przez wojnę przemieszczenie archiwaliów i zmiany granic państwowych, reorganizacja sieci archiwalnej wewnątrz kraju, konieczność rozgraniczenia zasobu archiwalnego i bibliotecznego wywołały sporą liczbę prac poświęconych zagadnieniom przynależności i rozmieszczenia zasobu archiwalnego¹⁶.

Metody opracowania archiwalnego gromadzonych materiałów znajdują się zwykle w praktyce na dość dalekich peryferiach zainteresowań historyka i pozostawione były działalności archiwisty, któremu przyznawano dużą suwerenność w tej dziedzinie pod warunkiem wyraźnego odgraniczenia tej pracy od badań ściśle historycznych. Ta sytuacja nie wykazywała zbyt wyraźnych stron ujemnych tak długo, jak długo metody porządkowania i ewidencji materiałów archiwalnych miały znaczenie w istocie swojej techniczno-informacyjne. Rozwój biurokracji w czasach nowożytnych, wzrost ilości archiwaliów i wzra-

¹⁰ Por. m.in. T. Manteuffel, O potrzebie studiów pomocniczych z zakresu archiwistyki przy badaniach nad historią nowożytną, *Przegl. Hist.* 29 (1929); B. Grochulska, Głos w dyskusji na VIII zjeździe historyków w Krakowie, VIII Powszechny Zjazd, s. 117–120; S. Gierszewski, Naczelne władze Prus Zachodnich, *Archeion* 33 (1960).

¹¹ Por. m.in. R. Gerber, Wytoczne do projektu nowelizacji dekretu o państwowej służbie archiwalnej w Polsce, *Archeion* 19–20 (1951); Czwarta archiwalna konferencja metodyczna, *Archeion* 29 (1959), oraz roczne sprawozdania służby archiwalnej ogłaszane w *Archeionie*.

¹² Por. A. Gieysztor, o.c.; I. Ihnatowicz, o.c.; R. Kaczmarek, o.c.; S. Pańkówna—Z. Perzanowski, *Nauki pomocnicze historii wraz z archiwistyką i archiwoznawstwem*, Kraków 1957.

¹³ A. Bachulski, Brakowanie akt, *Archeion* 19–20 (1951); M. Bielińska, Zasady oceny akt najnowszych, *Archeion* 29 (1959). Problem ten interesuje zresztą również archiwistów i historyków za granicą. Por. Z. Šamberger, *K současnym otázkám našeho archivnictví*, *Archivni Časopis*, 1959, nr 1; T. R. Schellenberg, *Modern Archives: Principles and Techniques*, Chicago 1956; F. Zimmermann, *Wesen und Ermittlung des Archiwertes. Zur Theorie einer archivalischen Wertlehre*, *Archivalische Zeitschrift* 54 (1958); B. Schwineköper, *Massenproblem in den Archiven*, *Archivarbeit und Geschichtsforschung*, 1952; J.H. Collingridge, *Le triage des archives. Troisième Congrès International d'archives*, Florence 1956.

¹⁴ J. Jaros, Brakowanie akt najnowszych, *Archeion* 25 (1955); L. Gołębiowska, Akta o wartości trwałej w centralnych organach władzy i administracji państwowej, *Archeion* 29 (1959); W. Kostuś, Akta o wartości trwałej w terenowych organach administracji, *ibidem*; J. Tomaszewski — Z. Landau, Materiały o wartości trwałej w centralnych gospodarczych instytucjach koordynujących, *ibidem*; A. Wielopolski, Akta bankowe o wartości trwałej, *ibidem*; I. Ihnatowicz, Akta o wartości trwałej w przedsiębiorstwach przemysłowych, *ibidem*; F. Cieślak — W. Zyśko, Akta o wartości trwałej w administracji rolnej, *ibidem*; F. Marszałek, Brakowanie i inwentaryzacja poniemieckich akt sądowych, *Archeion* 32 (1960)

¹⁵ M.in. czwarta metodyczna konferencja archiwalna w 1958 r. w Warszawie. Por. też *Archeion* 34 (1962).

¹⁶ A. Stebelski, Zagadnienia kancelaryjnej i terytorialnej przynależności akt, VIII Powszechny Zjazd, t. IX; A. Stebelski, Rękopis archiwalny i biblioteczny, *Archeion* 19–20 (1951); J. Jankowska, Scalanie archiwaliów, *Archeion* 22 (1954). Również nie przypadkiem za granicą poświęca się uwagę tym sprawom. Por. Meyer-Landrut, *Die Behandlung von staatlichen Archivalien und Registraturen nach Völkerrecht*, *Archivalische Zeitschrift* 48 (1953); Liebericht, *Rechtsfragen zum Problem: Archive und Dokumentation*, *Archivalische Zeitschrift* 47 (1951); Wenig, *Bibliotheksgut und Archivgut*, *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 68 (1954); Meisner, *Archive-Bibliotheken-Literaturarchive*, *Archivalische Zeitschrift* 50 (1955).

stająca zależność sposobu wytwarzania źródeł historycznych od zjawisk ogólniejszej natury oraz stwierdzenie tej zależności przez badaczy¹⁷ zbliżają problematykę archiwalną do zainteresowań historyka zarówno ze względu na trudną kwestię racjonalnej selekcji materiału, poszukiwanie „nici przewodniej” przez materiał, organizację kwerendy, jak i ze względu na możliwość odczytania z układu materiałów, ich stanu zachowania i z innych podobnych faktów — istotnych dla historyka informacji¹⁸. Z tego też względu metody prac archiwalnych nie mogą kształtować się poza zasięgiem zainteresowań historyka i bez jego wpływu.

Zasadom prac porządkowo-inwentaryzacyjnych w archiwach poświęcono XIX i XX tom Archeionu¹⁹, chcąc w ten sposób choć w części zaradzić brakowi podręcznika. Podobną funkcję miało spełnić tłumaczenie radzieckiego podręcznika Mitjajewa²⁰ dokonane parę lat później. Podręczny charakter miał też słownik terminologii archiwalnej²¹. W publikacjach ostatniego dziesięciolecia znalazło się też sporo artykułów, mających za przedmiot bardziej monograficzne problemy teorii archiwalnej²² lub referujących przebieg prac archiwalnych nad poszczególnymi zespołami²³.

Działalność archiwów w zakresie ewidencji i informacji archiwalnej przyniosła w efekcie sporą ilość publikacji częściowo zastępujących nie opracowane jeszcze przewodniki po archiwach²⁴, publikacje utrwalające wyniki kwerend tematycznych²⁵, drukowane inwentarze (tych ostatnich niewiele) lub inne informacje o poszczególnych zespołach²⁶, wreszcie informacje o stratach archiwów w czasie ostatniej wojny²⁷. Podejmowano prace nad ewidencją poloniców za granicą²⁸.

¹⁷ A. Grodek, *Archiwalia gospodarcze*, Archeion 19–20 (1951); E. Neuss, *Aktenkunde der Wirtschaft*, t. I–II Berlin 1954–1956; H. O. Meisner, *Urkunden- und Aktenlehre der Neuzeit*, Leipzig 1952; A. Т. Николеева, о.с.; С. А. Никитин, о.с.

¹⁸ Por. recenzję B. Ratusińskiego z publikacji D. Rederowej, *Inwentarz Archiwum Towarzystwa Naukowego Krakowskiego*, *Studia Źródłoznawcze* 6 (1961).

¹⁹ Warszawa 1951.

²⁰ K.G. Mitjajew, *Teoria i praktyka pracy archiwalnej*, Warszawa 1954.

²¹ A. Bachulski — K. Konarski — A. Wolff, *Polski słownik archiwalny*, Warszawa 1952.

²² M.in. E. Brańska, *Porządkowanie archiwów podworskich*, Archeion 22 (1954); A. Rynkowska, *Archiwalia fabryczne i zagadnienia ich porządkowania*, Archeion 22 (1954); *Instrukcja inwentaryzacyjna dla archiwalnych zbiorów kartograficznych*, Warszawa 1952; I. Radtke, *Zagadnienie zespołów złożonych i sukcesji akt w aktach administracji państwowej XIX i XX wieku*, Archeion 33 (1960); A. Stebelski, *Zagadnienia kancelaryjnej i terytorialnej przynależności akt, VIII Powszechny Zjazd*, t. IX, s. 9–20; K. Kaczmarczyk, *Archiwa rodzinne, ich literatura i porządkowanie*, *Roczniki Historyczne* 23 (1953); Z. Kolankowski, *Archiwalne opracowanie spuścizny rękopiśmiennych i jego problemy*, VIII Powszechny Zjazd, t. IX.

²³ M. Cygański, *Chef der Zivilverwaltung beim Armeekorps-Oberkommando 8 i pozostałe po nim akta*, Archeion 31 (1959); Cz. Biernat, *Zasób aktowy przedsiębiorstwa „Gdynia-Ameryka-Linie Żeglugowe S.A.” (1930–1945) w WAP w Gdańsku*, Archeion 34 (1961) i liczne podobne.

²⁴ *Seria archiwalnych biuletynów informacyjnych o archiwach wojewódzkich i Archiwum Akt Nowych*; tom I przewodnika po Archiwum Głównym Akt Dawnych, Warszawa 1958; *Katalog inwentarzy archiwalnych*, Warszawa 1957; H. Wyczawski, *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*, Warszawa 1957, oraz polemika w tej sprawie, Archeion 27 i 31; K. Wojewoda, *Zasoby archiwalne Ministerstwa Spraw Zagranicznych z okresu 1918–1939*, Archeion 34 (1961); L. Lewandowicz, *Organizacja i działalność Centralnego Archiwum Wojskowego*, Archeion 31 (1959).

²⁵ W. Maciejewska, *Przewodnik po kartotece materiałów do dziejów wsi*, Warszawa 1959; W. Maciejewska, *Inwentaryzacja materiałów do dziejów wsi w aktach władz państwowych XIX i XX wieku i w archiwaliach podworskich*, Archeion 32 (1959); *Inwentarz materiałów archiwalnych do dziejów rewolucji 1905–1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1956–1960; J. Jankowska, *Kartoteka materiałów archiwalnych do dziejów rewolucji 1905–1907 roku*, Archeion 26 (1956); *Sumariusz protokołów Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego 1815–1867*, t. I cz. 1, Warszawa 1958.

²⁶ M.in. L. Łysiak — A. Ptaśnikowa — H. Zającowa, *Inwentarz Archiwum Naczelnego Komitetu Narodowego*, Warszawa 1958; D. Rederowa, *Inwentarz Archiwum Towarzystwa Naukowego Krakowskiego*, Kraków 1959.

²⁷ *Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. I–III, Warszawa 1955–1957; A. Rybarski, *Rewindykacja i zabezpieczenie archiwaliów w latach 1945–1947*, *Kwart. Hist.* 55 (1948); W. Suchodolski, *Archiwa polskie za okupacji (1939–1945)*, Archeion 17 (1948) oraz kilka dalszych artykułów w tej sprawie w Archeionie t. 17 i 18; R.A., *Dwa transporty akt przekazanych przez Związek Radziecki*, Archeion 32 (1960) oraz informacje w *Studiach Źródłoznawczych* 3 (1957) i 4 (1958).

²⁸ F. Paprocki, *Materiały do historii Polski w archiwach NRD*, *Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza* 2 (1956); tenże, *Polonica w archiwach NRD*, *Studia i Materiały* 5 (1959); R. Kołodziejczyk, *Archiwum feldmarszałka J. Paskiewicza, namiestnika Królestwa Polskiego*, Archeion 34 (1961); M. Wąsowicz, *Materiały do dziejów Polski w Centralnych Historycznych Archiwach Państwowych we Lwowie i Kijowie*, Archeion 33 (1960); S. Jasiczek, *Materiały archiwalne w Poczdamie i Merseburgu z lat 1850–1920 dotyczące historii gospodarczej ziem polskich*, Archeion 33 (1960).

Specjalną formą udostępniania źródeł archiwalnych i bibliotecznych są publikacje źródeł. Rozwiązują one zarówno problem udostępnienia źródła, jak i problem krytyki źródła. Ten drugi omówiony będzie w innej części artykułu. W okresie powojennym działalność wydawnicza prowadzona była początkowo na podstawie zasad ustalonych dla wydawnictw źródeł średniowiecznych. Specyfika materiału nowożytnego i najnowszego wymagała opracowania nowych zasad edytorskich, uwzględniających obfitość i zróżnicowanie źródeł przy zastosowaniu odpowiedniej dla materiałów tego okresu modernizacji pisowni i zachowaniu wymagań stawianych przez krytykę tekstu. Przegląd ogólny osiągnięć i postulatów w zakresie metody wydawania źródeł wraz z obfitą bibliografią znajdzie czytelnik w artykule B. Kürbisówny poświęconym tej sprawie²⁹. Zasadom wydawniczym dotyczącym wyłącznie źródeł nowożytnych i najnowszych poświęcono kilka artykułów, instrukcji i projektów instrukcji³⁰. Sama praktyka edytorska rozwinęła się wielokierunkowo, utrwalając jednak coraz bardziej metody wydawnicze charakterystyczne dla źródeł nowożytnych i najnowszych i przynosząc szczególnie w ostatnich latach sporą liczbę publikacji.

Źródła biblioteczne. Problem gromadzenia i udostępniania materiałów przechowywanych zwykle w bibliotekach wykracza znacznie poza zakres zainteresowań historyka³¹. Szczególnie interesujące są natomiast dla historyka te materiały biblioteczne, które mają walor źródła historycznego i służą przede wszystkim jego badaniom, a mianowicie rękopisy biblioteczne i wszelkie źródła drukowane, takie jak prasa, druki ulotne itp. Odnoszą się do tych materiałów w znacznej mierze uwagi poczynione przy omawianiu źródeł archiwalnych.

Przede wszystkim samo rozgraniczenie kompetencji bibliotek, muzeów i archiwów w tej dziedzinie rozważane było zarówno przez bibliotekarzy, jak i przez archiwistów³². Podobnie jak archiwa, tak i biblioteki polskie podjęły prace nad ustaleniem strat poniesionych w czasie wojny przede wszystkim w zakresie zbiorów rękopiśmiennych³³ i cymeliów. Budziły też zainteresowanie zarówno z tych względów, jak i ze względów na krytykę, dzieje historycznie ukształtowanych zbiorów bibliotecznych i muzealnych³⁴.

Istotną rolę miały prace z zakresu informacji o źródłach przechowywanych nie tylko w bibliotekach, lecz również i w innych placówkach, informacje opracowywane przez placówki biblioteczne i dokumentacyjne. Nie trzeba uzasadniać konieczności informacji bibliograficznej odpowiednio sprawnej i odpowiadającej wymaganiom naukowym w okresie, kiedy archaiczne metody samodzielnych poszukiwań stają się

²⁹ *Studia Źródłoznawcze* 1 (1957).

³⁰ W. Rusiński, *Potrzeby w zakresie wydawnictw źródłowych do historii gospodarczej Polski na tle dotychczasowego dorobku wydawniczego*, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 13 (1951); M. Friedberg, *Zagadnienie wydawnictw źródeł historycznych*, *Archeion* 22 (1954); Z. Kolankowski, *O przyszłej instrukcji wydawania źródeł historycznych XX wieku*, *Studia Źródłoznawcze* 4 (1959); I. Ihnatowicz, *W sprawie zasad publikacji źródeł historycznych XIX i XX wieku*, *Przegl. Hist.* 52 (1961); *Instrukcje*: J. Glinka, *Instrukcja wydawnicza dla nowożytnych źródeł dziejowych*, Warszawa 1949; *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku* pod red. K. Lepszego, Wrocław 1953; S. Kalabiński — F. Tych, *Materiały do instrukcji wydawniczej dla źródeł do dziejów najnowszych Polski*, Warszawa 1958; I. Ihnatowicz, *Projekt instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych XIX i XX wieku*, *Studia Źródłoznawcze* 7 (1962).

³¹ W okresie powojennym wydano w Polsce sporo opracowań ogólnych dotyczących zasad bibliotekarstwa, bibliotekoznawstwa i bibliografii. M.in. J. Grycz — E. Kurdybacha, *Bibliografia w teorii i praktyce*, Warszawa 1953; *Bibliotekarstwo naukowe z uwzględnieniem dokumentacji naukowo-technicznej*, Warszawa 1956; H. Więckowska — H. Pliszczyńska, *Podręczny słownik bibliotekarza*, Warszawa 1955; Z. Majewski, *Dokument i dokumentacja*, Warszawa 1956; S. Wierczyński-Vrtel, *Teoria bibliografii w zarysie*, Wrocław 1951; H. Lipska — M. Dębowska, *Bibliografia bibliografii i nauki o książce — Bibliographia Poloniae Bibliographica*, Łódź 1947; por. też liczne prace w *Rocznikach Bibliotecznych*.

³² A. Stebelski, *Rękopis archiwalny i biblioteczny*, *Archeion* 19–20 (1951); P. Bańkowski, *Archiwalia i biblioteczne zbiory rękopiśmienne*, ibidem. Por. też F. Facius, *Ämtliche Drucksachen. Ein Grenzgebiet zwischen Archiven und Bibliotheken*, *Der Archivar* 8 (1955); W. Flach, *Literaturarchive*, *Archivmitteilungen* 5 (1955).

³³ *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. I–III, Warszawa 1955–1957; *Katalog wystawy rękopisów i druków wywiezionych (...) i przekazanych Polsce (...)*, Warszawa 1948; A. Koehlerówna, *Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk 1857–1957*, *Roczniki Historyczne* 23 (1957); por. też liczne prace w *Roczniku Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*; H. Kozerska, *Straty w zbiorze rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie w czasie I i II wojny światowej*, Warszawa 1960; W. Sokołowska, *Dzieje Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie 1939–1945*, Warszawa 1959.

³⁴ Por. m.in. S. Wierczyński, *Skarby rękopiśmienne Biblioteki Narodowej*, *Polonistyka* 1 (1948); B. Horodyski, *Spuścizna działu rękopiśmiennego Biblioteki Załuskich*, *Przegląd Biblioteczny* 16 (1948). Por. też cały zeszyt 1–2 *Przeglądu Biblioteczny* z 1948 r. poświęcony Bibliotece Załuskich.

bezużyteczne wobec ogromu materiałów. Służyły historykowi wydane po wojnie bibliografie ogólne³⁵. Potrzeby nauki historycznej wymagały wydatnego rozbudowania, uzupełnienia i bieżącego kontynuowania informacji bibliograficznej — dokumentacji dla niego specjalnie przygotowanej³⁶. Przygotowaniem bibliografii mającej ogólny charakter zajmował się Instytut Bibliograficzny przy Bibliotece Narodowej. Prace bibliograficzne przeznaczone przede wszystkim dla historyka prowadzone były przez zakłady bibliografii i dokumentacji naukowej istniejące przy Instytucie Historii PAN, Państwowym Instytucie Sztuki (później Instytut Sztuki PAN), Instytucie Historii Kultury Materialnej i innych pokrewnych placówkach. Głównymi kierunkami prac przede wszystkim historyka interesujących było opracowywanie: 1. bibliografii bieżącej historii Polski, 2. bibliografii selekcyjnej historii Polski (retrospektywnej), 3. bibliografii pełnej historii Polski, 4. bibliografii historii Polski XIX w. Wyniki części tych prac doczekały się już opublikowania³⁷. Służyły też historykowi prace bibliograficzne o węższym charakterze, podejmowane z różnych inicjatyw³⁸.

Podejmowane też były inne prace o charakterze dokumentacji, dla historyka XIX i XX w. wobec rozproszenia i objętości materiału szczególnie cenne³⁹, jak również wydawnictwa informacyjne o charakterze katalogów rękopisów bibliotecznych⁴⁰.

Inne źródła. Historycy czasów najnowszych wielokrotnie już, choć nie zawsze szczęśliwie, podejmowali inicjatywę gromadzenia i wykorzystywania informacji dotychczas nie utrwalonych na piśmie⁴¹. Mamy tu do czynienia z czymś dość istotnie różnym od badań wykorzystujących tradycję ustną, a uprawianych przez historyków czasów wcześniejszych. Przeważnie inicjatywa taka obejmuje osoby, które brały bezpośredni udział w badanych wydarzeniach, były ich świadkami lub są w jakiś sposób związane z uczestnikami takich wydarzeń (rodzina). Osobiste zaangażowanie i jego charakter determinuje w znacznej mierze udzieloną informację i wymaga specjalnego postępowania nie tylko na etapie krytyki, ale i na etapie gromadzenia źródeł. Informacje udzielane są często w chwili, gdy wydarzenia, których dotyczą, nie straciły jeszcze swego znaczenia politycznego lub społecznego i świadomość tego również wpływa na informatora. Wreszcie historyk zbierający materiał jest w tym przypadku inicjatorem wydobywania informacji od jedyne go niekiedy informatora i jest tym, który przekazuje tak uzyskane wiadomości do powszechnego obiegu. Sposób realizacji tej inicjatywy wpływa na wartość i późniejszą krytykę uzyskanych wiadomości. W tych warunkach sprawą niezwykle ważną jest zachowanie maksimum poprawności

³⁵ Fotooffsetowe 2 wydanie K. Estreichera Bibliografii polskiej XIX stulecia, Kraków 1959; Cz. Gutry, Bibliografia scalonych spisów zawartości czasopism, Wrocław 1953; W. Hahn, Bibliografia bibliografii polskich, Wrocław 1956; Urzędowy Wykaz Druków, a później: Przewodnik Bibliograficzny; Bibliografia Zawartości Czasopism.

³⁶ G. Labuda, Projekt nowej bibliografii historii polskiej, Kwart. Hist. 55 (1948); K. Lepszy, Prace Zakładu Dokumentacji Instytutu Historii PAN, Kwart. Hist. 63 (1956).

³⁷ Bibliografia Historii Polski, pod red. J. Baumgarta; Bibliografia historii Polski 1815—1914, pod red. St. Płońskiego, Warszawa 1960; por. też artykuł recenzyjny w sprawie bibliografii historii Polski ogłoszony przez W. Sobocińskiego, Kwart. Hist. 67 (1960), nr 1.

³⁸ Bibliografia dołączona do uniwersyteckiego podręcznika: Historia Polski (IH PAN); K. Maleczyński, Bibliografia historii Śląska za lata 1939—1946, Wrocław 1954; W. Chojnacki, Bibliografia bibliografii Pomorza Wschodniego, Zapiski Historyczne 24 (1958—59); K. Koranyi — J. Koranyiowa, Bibliografia historyczno-prawna za lata 1937—1947, Roczniki TNT 55 (1959); Ż. Kormanowa, Materiały do bibliografii polskiego ruchu robotniczego, Warszawa 1960; L. Dobroszycki — W. Kiedrzyńska, Centralny Katalog polskiej prasy konspiracyjnej 1939—1945, Warszawa 1962; J. Nowak, Materiały do bibliografii historii ruchu ludowego w Polsce w okresie 1939—1944, Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego 1 (1959); Materiały do bibliografii dziennikarstwa i prasy w Polsce w latach 1944—1954, Warszawa 1957; J. Sawicki, Materiały do polskiej bibliografii historyczno-prawnej, Czasopismo Prawno-Historyczne od t. 6 (1954). Por. też kilka artykułów w wydawnictwie: I Konferencja Naukowa Komisji Bibliografii i Bibliotekarstwa Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, Wrocław 1956.

³⁹ K. Lepszy, Prace Zakładu Dokumentacji Instytutu Historii PAN, Kwart. Hist. 63 (1956).

⁴⁰ M.in. Inwentarz rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Wrocław 1948; Katalog rękopisów pod red. B. Horodyskiego, Rękopisy 2667—3000 i 7001—7200. Korespondencje i drobne utwory XIX i XX w., Wrocław 1955.

⁴¹ Por. m.in. Pamiętniki chłopów — wybór dokonała L. Stróżecka, Warszawa 1954, oraz przedwojenne wydanie pełniejsze z lat 1935—1936; zob. również Apel Komisji Historycznej NK ZSL, Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego 1 (1959), s. 353, oraz sprawozdanie tejże komisji ibidem, s. 351, i podobne inicjatywy podejmowane przez Zakład Historii Partii KC PZPR; zob. również: Łódzkie barykady, Wspomnienia uczestników rewolucji 1905—1907 roku, oprac. F. Bąbel — J. Miller, Łódź 1955.

naukowej już w pierwszym, niepowtarzalnym i nieodwracalnym etapie „współtworzenia” źródeł. Historycy nie mają tu bogatszych doświadczeń własnych i korzystają z dorobku metodycznego nauk samodzielnych z historią nie związanych, jak socjologia, etnografia i inne, jeśli mają uniknąć jedynie pseudonaukowego dokumentowania i budowania tez na wątpliwym materiale⁴².

W części wiąże się z tą sprawą zagadnienie ogólniejsze, zjawisko przybierające charakter stałej tendencji. Na skutek upowszechnienia pisma i rozwoju środków łączności umożliwiającymi szybkie i bezpośrednie porozumienie się ustne nawet mimo znacznej odległości, wreszcie na skutek wzrostu znaczenia zachowania w tajemnicy niektórych interesów państwa, gospodarki, organizacji społecznych — „tendencję kancelaryjną” można określić następująco: dawniej urzędowano ustnie, a większość najważniejszych spraw utrwalano na piśmie, w czasach najnowszych urzęduje się na piśmie, bardzo znaczną część najważniejszych spraw załatwiając ustnie. Na skutek tej tendencji ulega zmianie walor źródeł pisanych, dotychczas dla czasów nowożytnych uznawanych za najistotniejsze. Pozostając głównym rodzajem źródeł najnowszych, źródła pisane odbijają stale zmniejszający się wycinek rzeczywistości. Nie stworzono dotychczas skutecznego sposobu wypełnienia zwiększającej się luki.

Znaczenie źródeł nazywanych „rzeczami” lub „rękodzielami” (maszyny, urządzenia, przedmioty codziennego użytku itp.) oraz źródeł takich, jak monety, obrazy, rzeźby, architektura, pieczęcie itp. w badaniach nad ostatnimi dwoma wiekami poważnie zmalało. Zachowane dość szczegółowe opisy konstrukcji i procesów technologicznych, strojów, budynków, narzędzi, mebli i innych przedmiotów, dokumentacja techniczna i ikonograficzna, tabele kursów giełdowych itp. w dużym stopniu, choć niewątpliwie nie całkowicie, zastępują te źródła. Zmieniło się też znaczenie pierwotne i funkcja pieczęci, częściowo również monety. Toteż nie jest przypadkiem, że w opracowaniach dotyczących sfragistyki czy numizmatyki czasy porozbiorowe traktowane są bardzo zwięźle lub pomijane⁴³. Niemniej sprawy interesujące historyka czasów porozbiorowych doczekały się marginesowego lub przyczynkowego uwzględnienia w zakresie informacji o zbiorach tego rodzaju źródeł historycznych w postaci katalogów i przewodników muzealnych dość obficie po wojnie publikowanych, katalogów wystaw, artykułów omawiających zbiory muzealne, wreszcie sprawozdań muzeów⁴⁴. Dla badacza początków czasów porozbiorowych były przydatne jako materiał informacyjny również niektóre wydawnictwa albumowe dzieł malarstwa i architektury⁴⁵.

Metody poszukiwań źródłowych zalecane historykowi przez podręczniki metodyczne⁴⁶ zbudowane były na doświadczeniach historyków czasów wcześniejszych i dostosowane przede wszystkim do źródeł, z których oni korzystali. Cechy szczególne źródeł historycznych z wieków XIX i XX w znacznej mierze zmniejszają przydatność tych metod: ilość i zróżnicowanie źródeł są przyczyną, dla której badacz nie zawsze jest w stanie samodzielnie opanować bazę źródłową. Z drugiej strony obserwuje się zmiany w ocenianiu funkcji badań monograficznych⁴⁷. Oba te fakty wpływać muszą na metodę poszukiwań źródłowych. Pewnym wyrazem odczucia tych potrzeb były zakrojone na wielką skalę zespołowe kwerendy

⁴² Por. J. Hochfeld — S. Nowakowski, Uwagi o wykorzystaniu pamiętników do badań nad świadomością proletariatu, *Myśl Filozoficzna* 4 (1953), oraz tamże dalsze artykuły na podobne tematy; J. Szczepański, Zagadnienie metodologii badań społecznych w niektórych pracach Marksa i Engelsa, *Myśl Filozoficzna* 3 (1952); również artykuły w tej sprawie w *Studiach Socjologicznych i Przeglądzie Socjologicznym*.

⁴³ Por. M. Gumowski — M. Haisig — S. Mikucki, *Sfragistyka*, Warszawa 1960; M. Gumowski, *Zarys numizmatyki polskiej*, Warszawa 1952; M. Haisig, *Osiągnięcia i postulaty w zakresie sfragistyki polskiej*, *Studia Źródłoznawcze* 4 (1959)

⁴⁴ Patrz m.in. *Kwartalnik Muzealny, Ochrona Zabytków, Polska Sztuka Ludowa, Biuletyn Historii Sztuki i Kultury, Lud, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, Sprawozdania i Rozprawy, Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie, Roczniki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu oraz przewodniki po poszczególnych wystawach i muzeach*. Por. też *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, rejestrujący obiekty znajdujące się w terenie, jak również podobnego typu pomoce obejmujące zabytki przemysłowe.

⁴⁵ *500 lat malarstwa polskiego*, w oprac. J. Starzyńskiego, Warszawa 1950; *Canaletto malarz Warszawy*, w oprac. M. Wallisa, Warszawa 1954; *Architektura polska do połowy XIX wieku* — J. Zachwatowicza, Warszawa 1956, i inne podobne.

⁴⁶ M. Handelsman, *Historyka*, Warszawa 1928; oraz tegoż artykuł w sprawie metody poszukiwań archiwalnych, *Archeion* 1 (1927).

⁴⁷ W. Kula, *Rozważania o historii*, Warszawa 1958, s. 21 — 41.

podejmowane przez archiwa państwowe i placówki naukowe⁴⁸. Kwerendy te, jak wiadomo, uwalniały badacza od części pracy, którą zwykle wykonywał on sam. Chociaż nie jest to zjawisko zupełnie nowe, to jednak zdaje się ono być coraz częstsze. Zapewne tendencja ta doprowadzi w przyszłości do powszechnego przyjęcia się w badaniach historycznych form już całkowicie przyjętych w niektórych naukach: podziału pracy i specjalizacji w wykonywaniu prac nad jednym tylko etapem procesu badawczego. Wydaje się jednak, że dotychczas głównym zainteresowaniem cieszyła się strona techniczno-organizacyjna tej sprawy, natomiast nie zostały chyba rozważone następstwa, jakie stąd wynikają dla oceny wyników badań, ich sprawdzalności, wiarygodności i metod postępowania w końcowych stadiach procesu badawczego, jak też i konsekwencje terminologiczne tych zmian.

Problemy wykorzystania i krytyki źródeł historycznych

Władysław Semkowicz uznawał ogrom materiału źródłowego za główną trudność, którą pokonać musi historyk czasów nowożytnych. Sądził, że „mniejszą trudność stanowi dlań odczytanie i zrozumienie języka źródła, który wymaga oczywiście przed przystąpieniem do pracy pewnego opanowania”⁴⁹. Konsekwentnie też główną przeszkodę w opanowaniu źródła średniowiecznego, przeszkodę, której pokonanie było podstawowym zadaniem nauk pomocniczych, upatrywał w „średniowiecznym piśmie i średniowiecznym języku źródła”.

Wydaje się, że częsty kontakt ze źródłem przyszłym dziś wytwarzanym, wywołany pozanaukowymi potrzebami życia codziennego, stwarza przekonanie, że źródło sprzed lat stu i dwustu, formalnie często podobne, nie nastręcza specjalnych problemów we wstępnych fazach badania. Przekonanie to wydaje się słuszne tylko w części. Istotnie, dość często forma źródła umożliwia łatwe jego przeczytanie. Nie jest tak jednak zawsze i nie wyczerpuje to sprawy. Nowe funkcje wyznaczane naukom pomocniczym historii⁵⁰ dotyczą nie tylko nauk pomocniczych historii średniowiecznej, ale i nowożytnej.

Klasyfikacja źródeł historycznych. Jest rzeczą oczywistą, że ogólne problemy klasyfikacji źródeł historycznych w powiązaniu z interpretacją tych źródeł dotyczą zarówno materiału będącego przedmiotem zainteresowań badacza czasów wcześniejszych, jak i najnowszych⁵¹. Jednakże w podstawie źródłowej historii najnowszej nastąpiło tyle zmian, że nakazują one rozważenie pytania, czy systematyka dotychczasowa budowana przede wszystkim dla źródeł wcześniejszych (i już dla nich dyskusyjna) może okazać się tu wystarczająca. W szczególności wśród źródeł czasów najnowszych zjawily się zupełnie nowe formy techniczne (telegram, film, fotografia, nagranie magnetofonowe)⁵², które w każdym razie nie mieszczą się bez kwestii w klasyfikacjach przyjmujących za podstawę cechy formalne źródła. Zetknięcie się historyka ze źródłami powstającymi przy jego udziale (ankieta i inne formy wywiadu społecznego), który nie ogranicza się do biernej rejestracji zbieranych wiadomości, lecz wpływa na ich wiarygodność i zakres przez odpowiednie sformułowanie kwestionariusza, stwarza nowe problemy klasyfikacyjne i interpretacyjne. Listy radiosłuchaczy lub czytelników napływające w wielkiej liczbie do redakcji, nie mające charakteru skarg lub zażaleń, a raczej formę zapytań, projektów, sygnałów opinii publicznej oraz inne podobne materiały też chyba stanowią problem klasyfikacyjny. Również wśród źródeł bardziej tradycyjnych (akty, dokumenty itp.) nastąpiła w ciągu ostatnich dwóch wieków zmiana w proporcji zarówno co do

⁴⁸ Materiały do dziejów wsi, materiały do historii rewolucji 1905–1907, do historii ruchu robotniczego, do historii wojen szwedzkich. Por. też K. Lepszy, Prace Zakładu Dokumentacji IH PAN, Kwart. Hist. 63 (1956); T. Mencil, Inwentarz archiwalny w pracy historyka, VIII Powszechny Zjazd, t. IX. s. 29–54.

⁴⁹ W. Semkowicz, Rozwój nauk pomocniczych historii w Polsce, Kraków 1948, s. 7.

⁵⁰ Por. B. Kürbisówna, Nowsze badania niemieckie z dziedziny tzw. nauk pomocniczych historii, Kwart. Hist. 61 (1954); oraz A. T. Николаева, o. c.;

⁵¹ Por. G. Labuda, Próba nowej systematyki i nowej interpretacji źródeł historycznych, Studia Źródłoznawcze 1 (1957); J. Giedymin, Semantyczne problemy klasyfikacji źródeł historycznych, Studia Źródłoznawcze 3 (1958).

⁵² W literaturze polskiej brak dotychczas zadowalających opracowań. Por. R. Nowicki, Kilka uwag o materiałach powstałych sposobem mechanicznym, Archeion 31 (1959); por. też M. Szulc, Fotografia na usługach etnografii, Wrocław 1955 i tamże bibliografia historii fotografii polskiej. W literaturze zagranicznej por. artykuły G. Sadoula i J. Thevenota w: L'histoire et ses méthodes, pod red. Ch. Samarana, Paris 1961.

masy, jak i co do znaczenia dla badacza⁵³. W jakim stopniu zmiany te mogą wpływać na systematykę źródeł i przybierać charakter jakościowy, mogłaby odpowiedzieć jedynie weryfikacja tej systematyki. Te przykłady nie wyczerpują problemów systematyki źródeł nowożytnych i najnowszych, świadczą jednakże, jak się wydaje, o konieczności jej rozważenia.

Badanie formalnych cech źródła miało i ma w dalszym ciągu ważne znaczenie dla oceny autentyczności i innych istotnych walorów źródła. Jednakże źródła epoki porzbiorowej nastroczą historykowi sporo nowych problemów wynikających z ich strony formalnej a ważnych ze względu na ocenę faktów przytaczanych przez źródło. Skoro bowiem strona formalna nie jest wolna od wpływu treści i roli, jaką ma spełnić tekst, kategorie stosowane w dyplomatyce czy nauce o akcie nie mogą tego związku nie uwzględniać. Wątpliwe jest zaś, czy w pojęcia oryginał — kopia — minuta — koncept da się wtłoczyć nowoczesny materiał pisany kancelaryjny i niekancelaryjny, bogaty np. w wieloegzemplarzowe teksty przeznaczone w tej samej wersji i formie zarówno dla odbiorcy, jak również i dla wystawcy. Nie mieści się też chyba w dotychczasowych kategoriach znaczna część źródeł gospodarczych, jak źródła buchalteryjne o zupełnie innym trybie powstawania i przeznaczeniu⁵⁴.

Odpowiedniego uwzględnienia w klasyfikacji i terminologii wymaga stosunek oficjalnie ustalonego tekstu przemówienia do nie zawsze zgodnego z tym tekstem brzmienia przemówienia wygłoszonego przez autora tekstu, które przecież dotarło do świadomości słuchaczy niekoniecznie poinformowanych o istnieniu tekstu pisanego. Włączenie w tę procedurę radia i metod zapisu dźwiękowego pozostawiającego trwały ślad wydarzeń nie może pozostać bez uwzględnienia w postępowaniu badawczym i narzędziach krytyki źródła. Podobne wątpliwości budzi klisza — odbitka — reprodukcja prasowa fotografii⁵⁵. Tak podstawowe pojęcia, jak kancelaria i zespół archiwalny — wytwór jednej kancelarii nie wydają się precyzyjne w zastosowaniu do niektórych form organizacyjnych spotykanych poza urzędami administracyjnymi.

Zaryzykować można twierdzenie, że przedstawione przykłady, które można by mnożyć, wynikają w części ze zmian techniki wytwarzania źródeł. W tych kwestiach idzie raczej o wybór najwłaściwszego przekazu źródła albo o odtworzenie brzmienia źródła.

Sprawy wynikające z organizacji aparatu wytwarzającego źródła (historia „kancelarii”) — jak się wydaje — mają zakres szerszy, wpływają nie tylko na różnice wartości różnych przekazów tego samego źródła, ale i na samą treść źródła, oraz tworzą między poszczególnymi grupami źródeł swoisty związek, np. związek kancelaryjny dostarczający historykowi dodatkowych wiadomości zarówno co do samego źródła, jak i co do faktów w nim nie wymienionych.

Odtworzenie brzmienia tekstu. Praktycznie czystopis w języku polskim z czasów porzbiorowych nie nastroczą trudności w odczytaniu, a konieczność rozwiązania skrótów pojawiających się niekiedy lub inne tego rodzaju przeszkody mogą być pokonane bez specjalnych badań. Gorzej przedstawia się sprawa z brudnopisami coraz częstszymi w miarę zbliżania się do końca XIX w. I tu jednak chodzi przede wszystkim o wprawę i umiejętną technikę postępowania, co tylko w niewielkim stopniu wiąże się z wiadomościami z zakresu historii pisma. Więcej trudności, bez względu na stopień opanowania języka, nastroczą pismo rosyjskie i neogotyckie. Wyrazem tego zdaje się być zarówno fakt, że i w Niemczech i w ZSRR, w przeciwieństwie do Polski, nie kwestionuje się — nie tylko zresztą ze względu na odczytywanie pisma — potrzeby uprawiania neografii⁵⁶, jak też i to, że w Polsce pojawiły się dotychczas już opracowania w części uwzględniające pismo neogotyckie⁵⁷, gdy opracowania pisma polskiego dla tego okresu brak. Nie budzi natomiast sporu konieczność znajomości kryptografii przy odczytywaniu

⁵³ E. Neuss, *Aktenkunde der Wirtschaft*, t. I—II, Berlin 1954—1956; H.C. Meisner, *Urkunden- und Aktenlehre der Neuzeit*, Leipzig 1952.

⁵⁴ E. Neuss, o.c.; A. Grodek, *Archiwalia gospodarcze*, *Archeion* 19—20 (1951).

⁵⁵ W. Kothe, *Gegenwartsgeschichtliche Quellen und moderne Überlieferungsformen in öffentlichen Archiven*, *Der Archivar* 8 (1955).

⁵⁶ Por. M. Hamann, *Paläographie*, t. I—III, Potsdam [1957]; K. Buczek, *Głos w dyskusji na VIII zjeździe historyków, VIII Powszechny Zjazd*, t. IX, s. 122—126; K. Górski, *Neografia gotycka*, t. I—II, Toruń 1960; Л. В. Ч о р е п н и н, *Русская палеография*, Москва 1956.

⁵⁷ K. Górski, o.c.

szyfru. Jak dotychczas jednak, brak jest wyczerpującego opracowania tego tematu przez historyka polskiego⁵⁸. Stenogram w swej pierwotnej postaci jest źródłem raczej rzadkim, trudnym do odczytania nawet przy znajomości stenografii. Opracowania systemów stenografii dla celów praktycznych są zresztą względnie łatwo dostępne i nie uzasadniają podejmowania specjalnych studiów przez historyka.

Znacznie bardziej częste źródło — mapa — choć również dla pełnego i poprawnego odczytania wymaga pewnych umiejętności, w czasach porozbiorowych jest podobnie jak pismo dość bliskie dzisiejszej. Istnieją też prace z zakresu kartografii przygotowane dla potrzeb praktycznych lub podręczniki ułatwiające posługiwanie się mapą⁵⁹. Podobnie, choć trudniej, przedstawia się kwestia źródła pokrewnego — dokumentacji technicznej, na którą składają się zarówno rysunki, jak i część opisowa⁶⁰.

Nowy rodzaj źródeł — dokumentacja mechaniczna (film, fotografia, nagrania dźwiękowe) nie stwarza przy zastosowaniu odpowiednich środków technicznych specjalnych trudności w samym odczytaniu, w przeciwieństwie do dalszych stadiów badania tego źródła. Zacieranie się dźwięku lub obrazu jest sprawą odpowiedniej techniki konserwacji⁶¹. Brak jest dotychczas w literaturze polskiej prac wyczerpujących zagadnienia związane z tym rodzajem źródeł⁶².

Czas i miejsce powstania, autorstwo, pochodzenie, przynależność kancelaryjna i zespołowa źródła. Ustalenie czasu powstania źródła dla znacznej większości źródeł kancelaryjnych, a także części niekancelaryjnych, nie stanowi problemu⁶³. Jednakże spotyka się nierzadko przypadki antydatowania lub postdatowania źródła (szczególnie prasa, czasem inne źródła)⁶⁴. Wreszcie pewna część źródeł pisanych (zarówno rękopis, jak i druk) nie jest datowana. Sposób datowania, ogromnie uproszczony, nie nasuwa trudności nawet w przypadku stosowania innego kalendarza niż dziś przyjęty (kalendarz juliański, rewolucyjny francuski). Rzadko też spotyka się inne sposoby rachuby czasu.

Możliwość ustalenia dokładnej daty źródła nie datowanego jest też znacznie większa niż w źródle średniowiecznym⁶⁵, choć w przypadkach gdy uciekać się trzeba do ustalenia daty na podstawie materiału pisarskiego, pisma itp. przesłanek, często okazuje się ta metoda dla wieku XIX i XX niedostatecznie precyzyjna⁶⁶.

Nie została dotychczas należycie zbadana możliwość zastosowania do tekstów rękopiśmiennych XIX w. tych precyzyjnych, a nowych dla historyka metod, opartych na osiągnięciach nauk ścisłych i stosowanych z powodzeniem przy ustalaniu wieku rękopisów sprzed niedawnego czasu⁶⁷.

Brak też, jak dotychczas, odpowiednich rozbudowanych i systematycznych wykazów dygnitarzy i urzędników, które ułatwiłyby ustalanie czasu powstania źródła, jak i ustalanie autorstwa i innych danych⁶⁸. Zrozumiałe, że tego typu instrument mógłby być przydatny również przy innych nieurzędowych źródłach.

⁵⁸ Na wzór Pratta, *Histoire de la cryptographie*, Paris 1940, lub Meistersa, *Die Anfänge der modernen diplomatischen Geheimschriften*, Paderborn 1906.

⁵⁹ J. Szaflarski, *Zarys kartografii*, Warszawa 1955; M. Lipiński, *Jak powstaje mapa*, Warszawa 1956; F. Piątkowski, *Kartografia i reprodukcja kartograficzna*, Warszawa 1953. Por. też W. Trzebiński, *Dokumentacja kartograficzna historii osadnictwa i sił wytwórczych w Polsce od końca XVIII do schyłku XIX wieku*, VIII Powszechny Zjazd, t. IX, s. 581–598.

⁶⁰ Por. J. Sarnowicz, *Gospodarka rysunkowa w przemyśle*, oraz artykuł O. Staroniowej w tej sprawie, *Archeion* 25 (1956); jak również tłumaczenie na język polski fragmentu książki A. A. Kuzina o archiwach technicznych, Moskwa 1956 (*Archeion* 28, 1958).

⁶¹ K. Bednař, *Obnova starých fotografií*, *Archivni Časopis*, 1958, z. 2–3.

⁶² Por. R. Nowicki, o.c., oraz W. Treue, *Das Filmdokument als Geschichtsquelle*, *Historische Zeitschrift* 186 (1958).

⁶³ K. Konarski, *Podstawowe zasady archiwistyki*, *Archeion* 19–20 (1951); H.O. Meisner, *Urkunden- und Aktenlehre der Neuzeit*, Leipzig 1952; W. Rostocki, *Księgi kancelaryjne i akta spraw urzędów administracji państwowej Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego*, *Archeion* 29 (1958), 31 (1959).

⁶⁴ K. Konarski, o.c.; D. Kobielski — M. Zawadka — P. Zieliński, *Redakcja dziennika i czasopisma*, Warszawa 1960; S. Peters, *Redagowanie książki, gazety i czasopisma*, Warszawa 1958; tenże, *Informacja prasowa*, Kraków 1960.

⁶⁵ K. Konarski, o.c.; M. Handelsman, o.c.

⁶⁶ Patrz recenzję W. Budki w *Studiach Źródłoznawczych* 5 (1960) artykułu W. N. Szczepkina i M. W. Szczepkiny, *W sprawie paleograficznego znaczenia znaków wodnych*, oraz referaty wygłoszone na konferencjach poświęconych historii papieru w NRD, o których informacje: *Archivmitteilungen*, 1960, nr 4 i *Archeion* 33 (1960).

⁶⁷ Por. m.in. A. Szwarc, *Fałszerstwo dokumentów w świetle kryminalistyki*, Warszawa 1955.

⁶⁸ Wykazy zawarte w opracowaniach typu *Chronologii polskiej* obejmują tylko najwyższe godności, a wszelkie kalendarze urzędowe i inne podobne wydawnictwa zbyt są szczegółowe i trudno w komplecie dostępne.

W stosunku do źródeł drukowanych XIX i XX w. metody ustalania pochodzenia i czasu powstania stosowane w krytyce druków starszych⁶⁹ nie w pełni są przydatne, choć niekiedy dają dobre wyniki (np. ustalanie drukarni niektórych konspiracyjnych publikacji prasowych z okresu ostatniej wojny). Pewną pomoc oddają też tu prace bibliograficzne i opracowania techniki oraz historii druku i książki czasów nowszych⁷⁰.

Fotografia i film oraz nagranie dźwiękowe, choć pojawiły się w czasach stosunkowo bardzo niedawnych, już dziś nastroczają jako źródło sporo kłopotu badaczom. Określenie czasu powstania źródła stwarza tutaj szczególnie problemy, dotychczas wyczerpująco dla użytku historyka nie tylko nie przedstawione, ale i nie zbadane.

Metody badania autorstwa i czasu powstania dzieł plastyki mają dużą tradycję, opartą jednak przede wszystkim na badaniu malarstwa wcześniejszego i napotykaną na trudności w stosunku do okresu dużej unifikacji materiału i warsztatu.

Niektóre uwagi uczynione przy omawianiu kwestii datowania źródła odnoszą się i do sprawy autorstwa. Problemami ustalenia przynależności zespołowej i kancelaryjnej przy źródłach aktowych, istotniejszej w zasadzie niż autorstwo, oraz swoistą formą przynależności do zbioru lub spuścizny zajmowali się głównie archiwiści, od strony potrzeb archiwalnych⁷¹. Ustalenie autorstwa w źródłach kancelaryjnych w przypadku wątpliwości jest jednak łatwiejsze niż w źródłach innych. Sprawa przynależności kancelaryjnej wiąże się z koniecznością badań nad historią kancelarii, historią archiwów i historią urzędów, co podnoszono już przed laty trzydziestu⁷² i ostatnio⁷³; problem, jak widać, jest żywotny. Badania nad historią kancelarii i archiwów koncentrowały się głównie wokół archiwów państwowych i Zakładu Archiwoznawstwa IH PAN⁷⁴.

Ustalenie autorstwa zwykle w większym stopniu służyło badaczowi do powzięcia wniosków w sprawie oceny źródła i jak dotychczas bardziej frapowało możliwościami informacji co do faktów historycznych w źródle nie wspomnianych, gdy przynależność zespołowa i kancelaryjna wydawała się historykowi — wątpić należy, czy słusznie — mniej istotna⁷⁵. Masowość nowoczesnego materiału archiwalnego i żywiona przez historyka świadomość, że materiał ten był już przedmiotem zainteresowania podejrzliwych urzędów, które przecież go za dobry uznały — to dwie z liczniejszych zapewne przyczyn łagodzących programową nieufność historyka do materiału powstałego w czasie, gdy 10% spraw karnych stanowią sprawy o fałszerstwo dokumentów⁷⁶. Badania historyczne ostatnich lat dostarczyły ciekawych przykładów metod ustalania autorstwa zarówno źródeł kancelaryjnych, jak i niekancelaryjnych⁷⁷. Zwrócić też należy uwagę na mało w praktyce wykorzystywane metody graficzne ustalania autorstwa tekstów nowożytnych

⁶⁹ Piekarski, Hartleb.

⁷⁰ J. Grycz, *Z dziejów i techniki książki*, Wrocław 1951; M. Kafel, *Zarys techniki wydawniczej oraz układu graficznego gazety i książki*, Warszawa 1955; S. Peters, *Grafika małej prasy*, Kraków 1956; Z. Młynarski, *Zarys historii prasy polskiej*, Łódź—Warszawa 1956; S. Giełżyński, *300 lat prasy polskiej*, Warszawa 1961, oraz liczne artykuły w *Kwartalniku Prasoznawczym*, *Przeglądzie Bibliotecznym* i *Rocznikach Bibliograficznych*.

⁷¹ Por. K. Konarski, o.c.; A. Stebelski, *Porządkowanie akt*, *Archeion* 19—20 (1951). Przykłady praktyczne m.in. B. Ratusiński, cytowana recenzja; P. Bańkowski, *Archiwum Stanisława Augusta*, Warszawa 1958; tenże, *Archiwum Kameralne i jego losy*, *Archeion* 17 (1948); B. Volf, *Problemy provenienčního principu období mezi oběma svetovými válkami*, *Sborník Archivních Prací* 8 (1958) nr 2, oraz artykuły Lescha, Papritza i Meisnera w niemieckich czasopismach archiwalnych.

⁷² T. Manteuffel, o.c.

⁷³ B. Grochulska, o.c.

⁷⁴ W. Rostocki, o.c.; P. Bańkowski, *Archiwum Stanisława Augusta*; H. Piskorska, *Organizacja władz i kancelarii miasta Torunia do roku 1793*, *Roczniki TNT* 59 (1954); A. Grodek, *Archiwalia gospodarcze*; Ł. Łysiak, *Wstęp do inwentarza Archiwum Naczelnego Komitetu Narodowego*, Warszawa 1958; tenże, *Registratura Sądu Krajowego Karnego w Krakowie i jej brakowanie*, *Archeion* 22 (1954).

⁷⁵ Por. cytowaną już recenzję B. Ratusińskiego oraz W.N. Bartel, *Różne wersje aktów rewolucji krakowskiej 1846*, *Kwart. Hist.* 63 (1956) z. 2.

⁷⁶ A. Szwarz, *Fałszerstwo dokumentów w świetle kryminalistyki*, Warszawa 1955.

⁷⁷ M.in. Wstęp B. Leśnodorskiego do: *Listy Anonima i prawo politycznego narodu polskiego*, Warszawa 1954; E. Rostworowski, *Jakobin Józef Pawlikowski anonimowym autorem słynnych pism politycznych*, *Kwart. Hist.* 63 (1956) nr 2; Wstęp A. Rynkowskiej do: *W. Darasz, Pamiętnik emigranta*, Wrocław 1953; W. Gomułicki, *Sfałszowane listy Chopina*, *Stolica* 47 (728) z dnia 19 XI 1961.

oraz na metody stosowane wobec tekstów współczesnych, wreszcie zwrócić należy uwagę na niewykorzystanie papieroznawstwa⁷⁸.

Metody ustalania autorstwa źródeł zaliczanych do dokumentacji mechanicznej stanowią problem szczególnie złożony. Bez wypracowania reguł krytycznych korzystanie z tych źródeł jest ryzykowne. Możliwości fałszerstwa zarówno samego źródła, jak i reżyserii faktów w tym źródle przedstawionych są tu bowiem niezwykle szerokie — że wspomnieć wystarczy fotografie preparowane i wykorzystywane dla celów propagandowych w czasie ostatniej wojny. W tej sytuacji jedną z głównych wskazówek co do wiarygodności źródła bywa stwierdzenie, kto jest jego twórcą. Problemem tym historycy dotychczas mało się zajmowali⁷⁹.

Podobnie skomplikowaną sprawą jest niejednokrotnie ustalenie autorstwa artykułu prasowego, druku ulotnego i innych podobnych źródeł. W pierwszym przypadku pewną pomoc świadczą badania prasoznawcze prowadzone przede wszystkim przez ośrodki związane z prasą, a dopiero na drugim planie przez historyków. Istniejące prace typu słownikowego⁸⁰ i bibliograficznego wymagają uzupełnień. Historyk korzystać tu mógłby w części przynajmniej z dorobku metodycznego bibliotekarzy. Przy krytyce źródła prasowego równie istotne co autorstwo tekstu jest też ustalenie odpowiednich danych dotyczących redakcji pisma, a obecnie również i powiązań finansowych i organizacyjnych czasopisma. Realizacja tych zadań nasuwa nie mniejsze trudności⁸¹.

Badanie pochodzenia maszyn, urządzeń, przedmiotów codziennego użytku, słowem wszelkich przedmiotów kultury materialnej istotne jest przede wszystkim nie dla samych nauk pomocniczych źródła, lecz dla wniosków w ściślejszym sensie historycznych, dotyczących kontaktów gospodarczych, kulturalnych itp. W znacznej liczbie przypadków odpowiedzi na to pytanie nie trzeba zresztą szukać w samym tego typu źródle, a dostarczają jej inne materiały — akta, prasa itp.

Problematyka, stylistyka, terminologia i tendencja źródła. Wspomniane już prace dokumentacyjno-informacyjne uzupełniają i znacznie rozszerza znaczna liczba prac informujących czytelnika o treści i przydatności poszczególnych rodzajów źródeł do badań historycznych. Niektóre z nich mają charakter bardziej syntetyczny i traktują o kategoriach źródeł, grupach lub typach, inne, bardziej przyczynkowe, dotyczą poszczególnych zespołów lub nawet ich fragmentów⁸². Znaczna część tych prac stawia sobie jako zadanie wyliczenie zagadnień, do których historyk znajdzie materiał w omawianych źródłach, i ogranicza to wyliczenie do spraw opisanych w źródle. W mniejszym stopniu zajmują się autorzy wiarygodnością źródeł, przede wszystkim od strony obiektywnych możliwości organizacyjnych i wiedzy twórcy lub twórców źródeł. W największym stosunkowo stopniu uchodzą uwadze sprawy wynikające z zależności źródła nie tylko od warunków bezpośrednio towarzyszących jego powstaniu, lecz i od świadomości twórcy lub twórców źródła ukształtowanej przez współczesne stosunki społeczne i od wpływu tych stosunków na treść i formę źródła również innymi drogami. Wpływ zmian w nauce historycznej wyraził się więc w tych pracach przede wszystkim w postaci wycucia pytania — zamówienia historyka, a w mniejszym stopniu w przejęciu metod realizacji tego zamówienia. Postulat rozpatrywania źródła

⁷⁸ A. Szwarz, o.c.; W. Schlieder, *Fragen der Papiergeschichtsforschung*. Referat wygłoszony na konferencji historyków papieru w Lipsku 17–18 VI 1960; Л. В. Черепнин, *Русская палеография*, Москва 1936.

⁷⁹ Por. m.in. W. Treue, *Das Filmdokument als Geschichtsquelle*, *Historische Zeitschrift* 186 (1958); R. Nowicki, *Kilka uwag o materiałach powstałych sposobem mechanicznym*, *Archeion* 31 (1959).

⁸⁰ A. Bar, *Słownik pseudonimów i kryptonimów pisarzy polskich i Polski dotyczących*, Kraków 1936–1938.

⁸¹ B. Krzywobłocka, *Prasa jako źródło historyczne*, *Kwartalnik Prasoznawczy*, 1957, nr 3; H. Jabłoński, *Opinia -parlament — prasa*, Warszawa 1947; B. Krzywobłocka, *Wokół „Głosu”*, *Kwartalnik Prasoznawczy*, 1957, nr 1; V. Klimes, *Zagadnienie metodologii badań nad historią prasy*, *Kwartalnik Prasoznawczy*, 1957, nr 1.

⁸² M. Dragan, *Recesy gdańskie i ich wartość zastępcza w stosunku do utraconych źródeł archiwalnych*, *Archeion* 21 (1952); K. Arłamowski, *Akta powiatowych urzędów rozjemczych do spraw majątkowych posiadaczy gospodarstw wiejskich i problem ich porządkowania metodą tabel zbiorczych*, *Archeion* 30 (1959); W. Turoń, *Materiały kartograficzne w Archiwum Państwowym we Wrocławiu jako źródło do historii Śląska*, *Archeion* 30 (1959); J. Kaźmierski, *Akty notarialne i ich znaczenie dla badań historycznych*, *Studia Źródłoznawcze* 4 (1959); H. Szymańska — J. Śmiałowski, *Akta notarialne z terenu Królestwa Polskiego i ich wartość naukowa*, *Archeion* 30 (1959); K. Orzechowski, *Księgi i akta śląskiej hipoteki jako źródło historyczne i historyczno-prawne*, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 8 (1956); J. Mazurkiewicz, *Uwagi o roli ksiąg i akt hipoteki polskiej z 1818 i 1825 roku*, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 6 (1953); cykl artykułów o aktach inspekcji fabrycznej, *Archeion* 21 (1952) i inne.

jako faktu historycznego uzależnionego od współczesnej mu rzeczywistości tak co do treści, jak i w sposób luźniejszy co do formy znalazł swoje odbicie w pracach historyków i teoretyków literatury⁸³. W stosunku do źródeł gospodarczych Andrzej Grodek wykazał sposób kształtowania się specjalnej terminologii i cech formalnych źródła związanych ze stanem sił wytwórczych i stosunków produkcji⁸⁴. Witold Kula rozpatrując źródła statystyczne wiązał również ich terminologię, instytucjonalność danych i wiarygodność z zagadnieniami społeczno-gospodarczymi i politycznymi⁸⁵. Również dzieło sztuki, rozpatrywane nie tylko od strony wartości estetycznych, lecz również od strony wartości źródłowej, było przedmiotem podobnych rozważań⁸⁶. Wreszcie różnego rodzaju materiały jako źródło do badania świadomości społecznej, kształtowania się opinii społecznej itp. zagadnień rozpatrywane były w środowisku socjologów i prawników stwarzających historykom okazję do posiłkowania się podobnymi metodami⁸⁷.

Ten „branżowy” niejako, bo według rodzajów źródeł ułożony przegląd należałoby uzupełnić „zagadnieniowym”. Witold Kula rozpatrywał problemy metrologii, traktując miarę (również miary czasu i wartości) jako fakt kształtujący się w określonych warunkach społecznych i od tych warunków zależny⁸⁸, w przeciwieństwie do techniczno-informacyjnego ujęcia dotychczasowego. Na marginesie tego rodzaju prac nasuwa się uwaga, że chyba bardziej stosowna byłaby tu i w innych podobnych przypadkach nazwa „historia miar” lub podobna, niż nazwa „metrologia historyczna”, już mająca odpowiednik treściowy i w tym zastosowaniu niezupełnie adekwatna.

Podobną metodę, jak się wydaje, można by w pewnym stopniu rozszerzyć i na inne zjawiska, uwypuklając ten aspekt w neografii, historii form i typów kancelarii i w niektórych innych, tradycyjnych dyscyplinach pomocniczych. Wpływ zmian stosunków społecznych i politycznych na terminologię i tytułaturę spotykaną w źródłach, badania sprawności funkcjonowania aparatu administracyjnego, zakresu i form jego kontaktów z obywatelem jako problemu społecznego, rozwój środków łączności i sposobów przekazywania informacji oraz wpływ tych zjawisk na bazę źródłową i inne podobne „międzyresortowe” niejako zagadnienia mogą wydawać się godne uwagi lub były już przedmiotem zainteresowania historyka, jednak w innym kontekście.

Nie wydaje się, aby pożytek tych badań był aż tak wątpliwy, by trzeba było powoływać się na Marca Blocha, który pisał: „[...] doświadczenie nauczyło nas, że nie można rozstrzygnąć z góry, czy rozważania z pozoru najbardziej bezinteresowne nie okażą się pewnego dnia zdumiewająco przydatne dla praktyki”⁸⁹.

Les acquisitions des sciences auxiliaires de l'histoire des XIXe et XXe siècles en Pologne, à la lumière des exigences actuelles

Vu le progrès inégal des méthodes critiques appliquées à diverses sources historiques modernes, l'article n'expose que certains problèmes, en traitant des questions suivantes :

I. Rassemblement et mise à la portée des chercheurs des sources historiques des XIXe et XXe

⁸³ H. Markiewicz, O marksistowskiej teorii literatury, Wrocław 1953; por. też А.П. Евгеньев, О некоторых поэтических особенностях русского устного эпоса XVII—XIX в., Труды Отдела Древнерусской Литературы АН СССР 6 (1948).

⁸⁴ A. Grodek, Archiwalia gospodarcze.

⁸⁵ W. Kula, Statystyka historyczna, VIII Powszechny Zjazd, t. VI, Warszawa 1960. Por. też tegoż autora referat o demografii historycznej w: IX Congrès International des Sciences Historiques, Paris 1950, I. Rapports, s. 472—500.

⁸⁶ J. Starzyński, O naukowo-krytycznej interpretacji dzieła sztuki, Materiały do studiów i dyskusji z zakresu teorii i historii sztuki, krytyki artystycznej oraz metodologii badań nad sztuką 2 (1950). Por. też odnoszące się do wcześniejszych czasów prace: W. Tomkiewicza, Aktualizm i aktualizacja w malarstwie polskim XVIII wieku, Biuletyn Historii Sztuki 13 (1951); M. Żywirskiej, Saliny wielkie w sztychach Wilhelma Hondiusa, Biuletyn Historii Sztuki 16 (1954).

⁸⁷ Artykuły J. Hochfelda, S. Nowakowskiego, A. Schaffa, J. Szczepańskiego w Myśli Filozoficznej, za lata 1952 i 1953, Przeglądzie Socjologicznym i Studiach Socjologicznych. Z literatury zagranicznej przykład krytyki tego rodzaju źródła stanowi rozprawa M. Blocha o plotce wojennej jako źródle historycznym (Revue de la synthèse historique 33, 1921).

⁸⁸ W. Kula, Metrologia historyczna, Przegl. Hist. 50 (1959). Por. też Л. В. Черепнин, Русская метрология, Москва 1944; Программа курса „Русская метрология” для Московского Государственного Историко-Архивного Института, Москва 1956.

⁸⁹ Pochwała historii, Warszawa 1959, s. 33. Por. też wspomnianą dyskusję Nikitina, Nikołajewej, Lebiedinskiej, Czerepnina, jak też cytowane artykuły historyków austriackich (K. Pivec, L. Santifaller).

siècles provenant des fonds d'archives (classement des archives, diplomatique, publication des sources), des fonds de bibliothèque (codicologie et histoire des bibliothèques, bibliographie) ou ayant une autre origine (méthode d'enquête sociale, iconographie, sigillographie etc.); ainsi que travaux de documentation et méthodes de recherches des sources.

II. Mise à profit et critique des sources historiques des XIXe et XXe siècles. L'auteur comprend dans ce groupe de problèmes les questions de classification des sources historiques, de néographie, de déchiffrement des sources cartographiques et de documentation mécanique; les questions relatives à l'examen de l'époque et du lieu d'apparition des sources; les questions de la paternité, de la provenance, du caractère de pièces de chancellerie de celles-ci; et enfin les questions de leur style, de leur terminologie et de leur tendance (interprétation). Il examine également les traits particuliers aux sources officielles contemporaines.

A la fin de l'article l'auteur traite des nouvelles méthodes d'examen et d'appréciation des sources en tant que phénomènes historiques liés, aussi bien au point de vue de la teneur que de la forme, aux divers aspects de la réalité dans laquelle ils apparaissaient.